

ХАЛКОЛИТНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ВАРНА – ПОСТИЖЕНИЯ И ПРИНОСИ В СВЕТОВНАТА КУЛТУРНА СЪКРОВИЩНИЦА

Светлозар Попов

Резюме: *Говорим за археологическа култура Варна като за цивилизация и е естествено тя да се отличава и да заема водещо място сред известните ни балкански късноенеолитни култури. Докладът се спира на натрупалите се свидетелства за наличието на мащабни обществени проекти и производства в района на днешна Варна, издигнали го в уникален за епохата морски транспортен, металообработвателен, занаятчийски, търговски център. Прави се кратък преглед на някои от постиженията в материалната култура, за които се допуска „варненски” произход или че са се наложили в обществения живот на „варненски” терен. Обръща специално внимание на промените в структурата и организацията на обществото. На концентрацията на население край езерата, на диференциацията му, разслояването, йерархизацията и централизацията му, с появата на първите наченки на класовото общество и на първите в света вождове. Разглеждат се редица примери, свидетелстващи за специфичното развитие в духовната култура, свързани с морския характер на „варненската” цивилизация в сферата на познанието и верските представи.*

Ключови думи: *Варна, халколит, цивилизация, производство, богатство, транспорт, търговия, сол, мед, приноси, постижения.*

В наскоро излязлата от печат книга „Халколитната Цивилизация Варна” защитих тезата, че известната археологическа култура Варна е не само връх в развитието на златния балкански енеолит, но де’факто представлява цивилизация. При това, тя е първата и най-ранна цивилизация в света – по-ранна от речните цивилизации в Месопотамия, Египет, Харапа и Китай. Тя е закономерен продукт от развитието на неолитния процес в праисторическа Анатолия (XII-IX хил. пр.Хр.), внесена на Балканите някъде през втората половина на VII хил. пр.Хр. и тук достигнала до металургията и второто разделение на труда. Така балканският енеолит през V хил. пр.Хр. изпреварва майка Анатолия и превръща Балканите във водещ за епохата културен световен център. А благоприятните природни дадености (наличието на лесно достъпни за усвояване суровини – сол и медни руди, както и близостта до морето с възможностите му за воден транспорт) издигат през късния енеолит Западното Черноморие и най-вече района на днешна Варна в неподражаем икономически и културен център. Така

възникналата археологическа култура Варна достига по своето развитие непознати до този момент върхове и придобива качествата на цивилизация. Именно от нея започва цивилизационният процес на планетата. Под нейно въздействие възникват поредицата ранни речни цивилизации и за изминалите хилядолетия води до съвременния глобализиран свят. В рамките на настоящия доклад няма да се връщаме подробно на издигнатите тези. Струва си обаче да направим един кратък обзор на върховете постижения в материалната и духовна култура на халколитната цивилизация Варна и да отбележим приносите ѝ към световния цивилизационен процес.

Нека още в началото поясня, че археологическа култура Варна и респективно цивилизация Варна не се свеждат единствено до находките в уникалния къснохалколитен некропол Варна I, нито се изчерпват с внушителния комплекс от осем наколни селища, открити в тинята на Варненското и Белославското езера. Като география тя е нещо значително по-мащабно и включва цялата крайбрежна територия на Западното Черноморие от някогашната делта на р.

Дунав на север, до р. Резовска на юг. В дълбочина морската цивилизация Варна достигала 20-30 км от сушата, като още толкова площ е заемала преходната зона, отделяща я от културата Коджадермен-Гумелница-Караново VI (1). И дори само тази твърде особена и неестествена на пръв поглед подчертано продълговата и тясна ивица земя по самото морско крайбрежие дава нагледна представа за морския характер на цивилизация Варна. Затова нека започнем работата си оттук.

Известно е, че късноенеолитната култура Варна води корените си от енеолитната култура Сава, на територията на Североизточна България и неолитно-енеолитната култура Хаманджия в района на Добруджа. Тя възниква като симбиоза между двете долнодунавски култури, но по-важното е, че смесването на двете култури се съпътства от смесването на две различни в антропологично отношение групи население. Носителите на културата Сава са представители на медитеранския расов тип. Те са потомци на онези анатолийски заселници на Балканите, внесли на полуострова тяхната неолитна култура, с уменията си на земеделци и скотовъдци. Колкото до т.нар. хамангианци, те представляват смес от медитеранско и кроманьондно-протоиндоевропейско население със сложна генеза (2). Това обяснява по-значителните културни различия, характерни за хамангианците, в сравнение с останалото балканско население, като погребалните обичаи, например и появата на първите некрополи. Най-типична за тях особеност се оказва техният морски характер. Това е водещата причина за просперитета на културата Варна и разцветът ѝ до първата цивилизация в света. Защото хамангианците са съумели да се възползват от близостта на морето, не толкова от неговите богатства, колкото като транспортен коридор. За времето си водният транспорт е бил единственият достъпен и ползван от човека. Сухоземният транспорт не е съществувал. Конят и магарето не са

били опитомени. Човекът още не е познавал колелото и не е изобретил каруцата. Затова не е бил в състояние да използва опитоменото говедо като впрегатно животно. Това прави разбираеми предимствата, които морето предоставя за воден път и транспорт на товари и стоки, каквито по това време се появяват за пръв път.

Говорейки за енеолитната култура Варна, изследователите обикновено започват с богатствата на нейните некрополи и на първо място със златото на Варненския некропол. Това безспорно е важно и дава ценна информация за уменията на енеолитните металурзи и майстори, за ползваните технологии и техните познания, за имуществената диференциация в обществото и неговата степен на съзряване и структуриране. Тръгнали по този път обаче, забравяме по-важния въпрос за произхода на натрупаното богатство и истинската причина за него. А тя, както доказаха в последните години проучванията на проф. Васил Николов, се корени в солните залежи край днешна Провадия, станали достъпни още за неолитните заселници на платото.

По оценката на изследователя още през неолита производството на сол е достигало около десетина тона годишно. В средата на халколита тук настъпват сериозни промени и след един период на запустяване на селището, в началото на епохата районът се оживява от нови заселници, носители на културата Хаманджия (3). Те най-вероятно идват в средата на енеолита от добруджанското крайбрежие и селището в местността Батарейта, северно от входа на Варненския залив (4) и некрополът Варна II (5) маркират пътя им към изоставения солодобивен център при Провадия. Въведена е нова и по-високо продуктивна технология – изпаряване на водно-солния разтвор чрез изваряването му в големи керамични съдове, подредени в специално приготвени за целта ями със значителни размери. Сега производството на сол е

изведено извън самото селище и така е създаден първия за Европа, по думите на проф. В. Николов солодобивен център. Това придава истински „промишлени“ мащаби на добива на сол и той става вече стотици тонове годишно. И тази сол освен за нуждите на местното население, основно е служела за износ (6).

Проучванията показват, че солодобивният център се е намирал в непосредствена близост до солените извори. В подножието му е текла плавателната по това време река Провадийска и това обстоятелство само подсказва пътя, по който е била изнасяна солта. Реката се е спускала надолу по Провадийското плато и при днешното с. Царевци се е вливала в дълбокия тогава Варненски залив. Така солта е достигала морето. Как обаче е била транспортирана по-нататък?

Липсват конкретни данни за корабоплаването през халколита и за него се съди единствено по данните за оживени търговски контакти на големи разстояния. Досега не са установени преки свидетелства за наличието на по-големи морски съдове. Не са открити останки от такива, нито дори глинени модели или скални рисунки. За жалост и мненията на изследователите относно единствените остатъци от такива – многобройните каменни котви, открити по крайбрежието ни, се разминават в датирането им и липсва единодушие дали има такива, обслужвали корабоплаването през халколита.

Налице са единствено косвени данни. Със сигурност са открити селища с функциите на морски пристанища от енеолитната епоха, към които следва да бъдат отнесени и някои от проучените наколни селища – осем от Варненския залив и това при Созопол (7). Някои изследователи се обединяват около мнението, че т.нар. гироподобни каменни котви с жлеbove са били на употреба през халколита. И е любопитно, че такива в Черно море са открити единствено край Созопол и при две от наколните селища във Варненското езеро.

Медни и златни изделия, произведени в металургичния и занаятчийски център при варненските наколни селища са открити най-вече на места, достъпни за воден транспорт: по крайбрежието на западното Черноморие и Азовско море, както и по поречията на големите плавателни реки: Дунав и притока ѝ Тиса, по Днестър и дори чак на Волга, благодарение на коридора Маних, свързвал някога Черно и Арало-Каспийско морета. Особено многобройни са данните от разпространението на „модата“ с ценните миди спондилус и денталиум, достигнали по Дунав Централна Европа, Прибалтика и дори Северна Франция и п-в Ютландия. Известно е, че мидите са с егейски произход и вносът им най-вероятно е бил по морски път. Именно модата, заляла Европа с ценните мидени черупки дава основания на Джон Чапмън и Дейвид Кийс да твърдят, че културата Варна като ключов дистрибутор в нея поставя основите на международната търговия преди 7000 г. (8).

Нов аргумент предлагат особените по външен вид „рогати“ кораби, открити за пръв път по петроглифи и изображения върху кост в преддинастичен Египет. Оказа се, че те водят произхода си от района на Каспийско море и са установени там едва в последните години. Датирани са за халколитната епоха. Интересното в случая е това, че единственият воден път, водещ от Каспийско към Средиземно море и долината на Нил минава през Черно море, с помощта на споменатия воден коридор. Това се подкрепя от съпътстващите ги итифалични антропоморфни фигурки, изрисувани по скалите на Каспийско море и откритите им аналози в Добруджа (Трушешци, Румъния) и в пещерата Магурата у нас, всичките датирани за времето на халколита. Подкрепя го и външният европейден расов тип на северната раса заселници в делтата на Нил – бели хора с прави носове, цели бради и коси, сплетени на плитки (9). Благодарение на всичко това, днес можем да приемем със значително по-голяма сигурност, че през енеолита в Черно море е имало развито корабоплаване.

И така, корабоплаване най-вероятно е съществувало, но не знаем как са се придвижвали корабите. Дали са ползвали платна или гребла. Със сигурност обаче са ползвали подемната сила на морските течения. Известно е, че повърхностното течение по западното Черноморие минава от север на юг, към Босфора. В същото време, на дълбочина 3 м съществува друго течение, в обратната посока, от юг, на север. И ранните мореплаватели са го ползвали по древния способ, описан още в епоса за Гилгамеш. Спускали са на съответната дълбочина каменни тежести, с които го „ловели” и използвали за придвижването си. А щом са го използвали шумерите, защо да не са го ползвали и хамангианците? И как тогава са внасяли ценните мекотели от Егейско в Черно море, защото до ерата на първите параходи, преодоляването на повърхностното течение при Босфора е било възможно единствено като се е ползвало дълбокото течение на пролива?

Всичко това е важно, за да можем да говорим за морски транспорт и морска търговия. Така можем да си обясним износа на произведената сол по-далечни чужди брегове. В зората на човешката история солта е била първата стратегическа суровина и дори е изпълнявала ролята на всеобщ паричен еквивалент при обмяната на стоки. Това обяснява натрупването на богатствата в некропола Варна I. Не обяснява обаче появата на комплекса наколни селища и още по-малко данните за наличието на мощен металургичен център в района на Варна. Защото би било наивно да мислим, че всичките осем наколни селища са били необходими само за транспорта на солта. Известно е мнението, че наколните селища са изпълнявали ролята на пристанища. Логично е да приемем, че като такива те са били необходими за разтоварване солта с идващите от солницата лодки и товаренето ѝ на кораби за морския транспорт. Но защо са били осем, а може би и повече?

Откритата на дъното на езерото медна шлака дава основание комплексът наколни

селища да бъде свързан със самата металургична дейност. Но тогава се пита, защо точно тук е бил разположен той, когато знаем, че в близката му околност липсват медни залежи? Дълги години археолозите твърдяха, че използваната за производството мед е носена от медното находище Мечи кладенец (Ай бунар), Старозагорско, като заобикаляха въпроса за транспортирането на рудата на толкова голямо разстояние. Едва в наши дни загадката бе изяснена, след като се установи, че повече от 55% от използваната във варненския металургичен център медна руда е с произход от странджанското крайбрежие (10). И данните за истинските мащаби на рудодобива и извличането на медта от медната руда бяха свободно обнародвани („Странджа”, 1990), след близо 20-годишното им укриване. Нещо повече, откритите два медни слитъка сред артефактите от Карбунското съкровище и некропола Хвалинск II при Саратов, с произход от варненския металургичен център (11), разкриват и формата, под която е била транспортирана готовата мед от южното ни Черноморие към центъра Варна.

Сега вече картината е ясна и няма да сгрешим ако кажем, че основната част от медта, използвана във Варненския металургичен център е била добивана по южното ни Черноморие, а рудата е била обработвана на място. Само за сведения ще посоча, че медната шлака край с. Резово възлиза на над 100000 тона, а 15000 тона медна шлака при с. Росен са били вторично преработени в наши дни. В този вид готовата мед е била транспортирана към центъра Варна. И това очевидно е ставало по морски път, когато разтоварилите солта кораби са се завръщали към Варненския залив. Би било наивно обаче да допуснем, че тази мед е била разтоварвана при солницата в Провадия. Пътят до Варненския залив не е представлявал особен проблем. Но изкачването на товара до самия солодобивен център на Провадийското плато е било вече значително, при това излишно затруднение. И тъкмо това е наложило металургичният

център да бъде разположен на ниското, до самия морски бряг. А дълбокият и защитен от морските капризи Варненски залив е предоставял отлични възможности за това. Така се е стигнало до строежа на целия комплекс наколни селища край Варна. И на наколното селище в Созопол. Те са маркирали двата крайни пункта на оживения морски търговски път. Както и откритите гироподобни каменни котви, край Созопол и при две от наколните селища във Варненското езеро – при Арсенала и с. Страшимирово (12).

Изправяме се пред модела на истинска стопанска система, функционираща при това, във вида на затворен стопански цикъл. В Провадия е произвеждана сол в промишлени количества, предназначена за износ и търговия. По воден път, с лодки по Провадийска река, тя е била отнасяна до морето и разтоварвана на някои от осемте наколни селища във Варненския залив, ползвани като междинни пристанища. От там, вече с кораби, солта е изнасяна и голямата част е поемала към южното Черноморие, доколкото сол на Балканския полуостров южно от Провадия няма и там тя е била особено дефицитна и търсена стока. Странджанското ни крайбрежие се оказва изключително богато на лесно достъпни за добив и преработка медни руди и това го прави основен доставчик на готова мед. Така през късния енеолит, когато медта става водещ за живота на човека материал и започва постепенно да измества камъка, тя се превръща в желано за търговския обмен средство. Едва сега производителите на сол откриват равностоен търговски партньор в лицето на производителите на мед. И търговският обмен сол срещу мед добива вида на регулярно действаща, двуделна затворена система. Тя обаче би била жизнена, само ако е и взаимноизгодна. Така производителите на сол били принудени от обстоятелствата да търсят реализацията на внесената мед. И те достигат до идеята за металообработващия център. Това наложило строителството на нови наколни селища във

Варненския залив, стимулирало развитието на металообработването на мед и злато и на занаятите като цяло. Но наред с това стимулирало и търговията на мед, на медни и златни сечива и изделия с териториите на северозападните и северните брегове на Черно море. Затова такива изделия се откриват в Мариуполския некропол на брега на Азовско море и голямото Карбунско съкровище на р. Днестър (Украйна), в некропола Хвалинск, гр. Саратов на Волга (Русия), в Хабашеци (Молдова) и по Дунав - в Брад - град на р. Кришул Алб, от системата на р. Тиса и чак във Велке Рашковце (Словакия) (13). Това са известните ни селища с открита в тях „варненска” суровина и продукция. И те разкриват истинските мащаби на търговските контакти на центъра Варна I с неговото несравнимо богатство от златни изделия и украшения, медни сечива и оръжия, украшенията от скъпоценните миди спондилус, денталиум и различни минерали, с големите кремъчни пластини, все изделия на престижа и богатия живот.

Всичко от казаното разкрива обективните основи на „феномена Варна”. Той не възниква на празно пространство, а е продукт на икономическата целесъобразност. Той има за свои структури солодобивния център в Провадия, медодобивния комплекс по Странджанското Черноморие и общ металообработващ, занаятчийски, търговски и транспортен център при варненските наколни селища. В този смисъл той представлява най-ранният и най-мощен стопански производствено-търговски комплекс, какъвто до този момент човечеството не познава. И като такъв се превръща в мощен интегриращ фактор, подчиняващ и обединяващ в едно дейността на населението от зоната на цялото Западно Черноморие. Именно този интегриращ фактор е причината за концентрацията на население по крайбрежието, довел до това, което Хю Бодън нарича „сложност” и което лежи в основите на цивилизациите. Но освен всичко друго наличието на обществени

проекти и производства, каквито току-що описахме, в случая с културата Варна, е един от критериите на цивилизация, съгласно класификацията на Р. Брейдууд. В това отношение „феноменът“ Варна играе ролята на водещ в света пионер и има подчертано приносен характер. Това определя развитието на археологическата култура Варна в цивилизация. Тя е първата и най-ранна цивилизация на човека от вида *Homo sapiens*.

Това по отношение на общия стопанско-търговски комплекс. За нас не е безинтересно да отбележим, че самата му реализация минава през някои творчески решения с пионерно-приносен характер. На първо място това е технологията на изваряване на солта. Старата техника на изпаряване на водата в големи паници, поставени в пещ, е заменена с много по-продуктивен метод. Водният разсол е бил наливан в големи конусовидни съдове, подредени плътно на дъното на дълбоки около 1,6 м ями. Между съдовете са били разпалвани дърва и така след изпаряване на водата е била получавана кристалната сол. Производствените ями са били с площ около 50-60 кв.м, а общата площ на центъра е възлизала приблизително на 5000 кв.м. Ние не знаем производствената организация, нито работния режим, но и без точни разчети можем да сме сигурни, че получената сол е била от порядъка на стотици тонове годишно. Производството вече не е било в самото селище, каквато е била практиката през неолита. То е било извън населеното място, в специален производствен център, заемащ площ около десетина дка – по-голяма от тази на самото селище (7 дка). И този солдобивен център се оказва първи и най-ранен за Европа.

И така, не можем да не се съгласим с мнението на проф. Васил Николов, че в основата на богатството на Варненския некропол, а защо не и на този при Девня, стои производството на сол. И то действително е мащабно. По всичко изглежда, че то стои и в основата на

металургията на мед и злато в района на Варненските наколни селища, в превръщането им на мегаполис и невиджан дотогава търговски и транспортен център. За това говорят самите им мащаби. Защото, ако едно „стандартно“ селище от епохата е имало площ около 1,5-2 дка, а това при солницата край Провадия е било 7-8 дка и се твърди, че е първият в Европа град, то всяко едно от проучените наколни селища е заемало не по-малко от 25-30 дка. Няма да спекулирам с пресмятане броя на жителите, обитавали едно наколно селище, но нека припомним, че те са били поне осем на брой, съществували са по едно и също време и са функционирали като единен комплекс. Това позволява на археолозите да говорят за концентрация на население в региона. В оценката си Иван Иванов я определя като „значителна“ (14). Според Хенриета Тодорова става въпрос за „концентрация на огромни за времето си маси население за района“ (15). А в оценката си Владимир Славчев е категоричен: „Друга такава концентрация на население по това време на Балканския полуостров не е известна“ (16). За сравнение, солдобивният център Провадия е бил обитаван от около 300-350 жители.

Това по-отношение числеността на населението. Колкото до богатството на некропола Варна I, той действително представлява най-ранната и най-богата колективна находка от енеолита. Засега то няма паралели и най-общо включва над 3000 златни предмета с тегло 5,763 кг, повече от 160 медни изделия, без мънистата, голям брой изделия от ценните черупки на мидите спондилус (около 1100) и денталиум (над 12000) и прочутите големи кремъчни пластини с дължина 20-30 и дори над 40 см. За изделията от камък, кост, други разнообразни минерали и керамичните съдове няма да говорим. Всички тези предмети носят подчертано престижен характер и свидетелстват за материалното благополучие на местното население, но не са малко и онези от тях, които се определят

за атрибути на властта (различни видове жезли и скиптри, диадеми, обеци, гривни, масивни гердани). Това дава основание някои да говорят за „златния царски некропол до гр. Варна”. Задълбоченият анализ на гробния инвентар свидетелства за изразена имуществена диференциация на погребаните и на самото „варненско” общество. Обсъждайки въпроса Л. Манолакакис подчертава, че много богатите гробове съставляват едва 3,7% от всичките. Освен това като цяло предметите не са влизали в употреба, което авторът тълкува, че в случая не става дума за натрупано приживе богатство, а за предмети - символи на високото социалното положение на погребания и позициите му във властта (17). Затова и гробове като № 43 от Варненския некропол и № 18 от некропола Девня археолозите представят за „царски”.

Обобщавайки тези данни изследователите са единодушни, че става дума колкото за диференцирано, толкова и за разслоено общество. Това общество И. Иванов определя като „добре организирана общност, стояща високо над родовообщинното общество” (18). В. Славчев е още по-точен и конкретен в оценката си, според която Варненският некропол илюстрира ранния етап от зараждането на класовото общество, когато то все още не е достигнало стадия на робовладелството (19).

Сега можем спокойно да приемем думите на известната Мария Гимбутас, предсказала уникалните разкрития: „И докато като цяло културата, разпространена на Балканския полуостров, е на по-високо равнище от останалите култури, етническата група от Варненския некропол е на по-високо равнище от всички останали” (20). И на Дейвид Кийс, според когото културата Варна е една от най-напредничавите, дала на света мерителната система на тежести, изнамерила колелото като работещ механизъм, макар и без приложението му в транспорта и технологията за обработване на злато и довела до сложна йерархия на обществото (21).

Това ни дава правото уверено да заключим, че и по своята същност, по степен на зрялост, по своите концентрация, диференциация, йерархизация и централизация, обществото обитавало Варненските наколни селища и погребвало своите представители в некрополите Варна I, Девня и Дуранкулак има водещ и приносен за човечеството характер. Че то категорично е прекрачило прага на родовообщинните отношения и е навлязло уверено в новото, непознато дотогава класовото общество. Точно това има предвид Д. Чапмън, коментирайки края на цивилизация Варна, когато говори, че обществото, живяло край Варна е било с правила, но и с вътрешни проблеми.

Дотук се уверихме колко погрешни са представите ни относно халколитния човек и колко неоснователно и несправедливо е отношението ни към него като към примитивен, първобитен човек от каменната ера. Само дотук установихме, че обществото от културата Варна покрива два от критериите на цивилизацията: наличието на мащабни обществени проекти и производства и притежаването на сложна социална структура с различни форми на собственост, класи и йерархии, начело на която стои вожд, превъзхождащ останалите общинници по своята собственост и властта си над тях. Нека сега обърнем внимание и на материалната култура на енеолитния „варненец”.

Естествено е на първо място да насочим вниманието си към множеството разнообразни артефакти открити в некропола, наколните и наземни селища. Тук обаче ще разгледаме само тези, които представляват някаква новост и имат приносен за проходащата цивилизация характер.

Добре известно е, че първите златни изделия се появяват на Балканите и доскоро се мислеше, че това са златните мъниста от некропола Варна II. Днес знаем и други конкуренти за приза „първо злато”, сред които са находките от селищните могили Хотница, Великотърновско и Дуранкулак, Добричко. Ясно е, че те няма как да се

свържат пряко с културата Варна, доколкото са от средата на енеолита и я предхождат. Но дори и най-ранните златни изделия да предхождат появата на културата Варна, то истинския разцвет на металургията на златото и на медта е именно при нея и никъде другаде. Нещо повече, Варненският некропол опроверга наложилото се мнение, според което в началото на металургията стои медта. Благодарение на него, днес знаем, че началото ѝ полагат не един, а два метала - медта и златото. Това го доказват на първо място количествените показатели като брой на златните изделия, маса (общо тегло) на златото и брой на типовете златни предмети, по които показатели Варненският некропол остава ненадминат. Още по-категорични стават тези данни, допълним ли към тях и данните от останалите обекти, принадлежали на културата Варна: тия от Дуранкулак, Девня, Срацимир и пр. Те са толкова категорични, че са достатъчни за обобщения, според които златото във Варненския некропол е „най-голямата златна група предмети, откривана някога в света”, „най-старото обработено злато, намирано на територията на Европа” и „най-старото златно съкровище в света”. Защото това не са единични златни изделия, каквито са намирани в Анатолия и в средата на енеолитната епоха у нас, а находка непозната за епохата другаде (общо 3078 предмета, съставлящи 38 типа изделия, в това число и 2435 златни мъниста, класифицирани в 5 групи). И защото не става въпрос за предмети от самородно злато, само дооформени, както е в случая с откритите в Мала Азия златни изделия. Тук металът е добиван чрез разтапяне и изливането му на листи с различна дебелина или на златна тел, различна по големина и вид на напречното сечение (кръгло, правоъгълно или квадратно).

По-важното е, че се откриват всички основни технологии на металообработка: леене, пластична деформация, термична обработка и дори на заваряване, съдейки от мнението на Христо Терзиев относно трите

големи гривни, изковани от многослойно златно фолио, доловими по ръбовете единствено с помощта на микроскоп. Уникална по характера си е и технологията на рисуваната със златен прах паница от гроб № 4, устояла на хилядолетията, без боята да се разтопи.

Особено убедителни в това отношение са качествените показатели. По своите финес, миниатюрност и майсторство в изработката някои от златните артефакти от Варненския некропол будят недоумение и представляват истински уникали. Тук за пръв път се срещат антропоморфни и зооморфни метални фигурки – станалите популярни златни бичета – прототип на образа на библейския златен телец. Изумление будят златните „очи”, „вежди”, „уста”, „нос”, „зъби” и прочие части от лицето на човека върху трите глинени маски, открити в гробовете № 2, 3 и 15. Още по-изумително изглежда златното цилиндърче с диаметър 2 мм, намерено от Руслан Костов във вътрешността на едно от карнеоловите мъниста от некропола. Единствен по рода си е и златният фалос, на мястото на члена на покойника в царския гроб № 43. Не по-малко недоумение буди и златният бумеранг от гроб № 36, ако става дума за истински бумеранг. Защото бумерангът не е известен другаде по света, освен в Австралия.

Това по отношение на златото и златните изделия. Макар да не са се появили първи в света, няма да сгрешим с твърдението, че културата Варна за пръв път позволява да се мисли и говори за металургия на златото. Но важно за работата ни е, че същото можем да кажем и по отношение металургията на медта. Само в царския гроб № 43 медните предмети надхвърлят по тегло всичките медни изделия, открити в 1204-те гроба на некропола в Дуранкулак. Наистина, по-голямо медно съкровище, с 344 предмета, е известно при с. Карбуна, по поречието на р. Днестър (Украйна), но в него медните сечива и предмети са произведени от мед, внесена от Варненския металургичен център. Особено

ценно е, че сред тях попадаме на образец от най-ранните медни слитъци. Втори подобен меден слитък е открит в некропола Хвалинск II, край гр. Саратов, на р. Волга, също дело на варненските металурзи. И тези два примера нагледно доказват не само къде се появява най-рано идеята за търговската форма при разпространението на металите, но и какъв е начинът на вноса и износа на мед във и от Варненския металургичен център. Доскоро този въпрос нямаше отговор и археолозите не можеха да си обяснят по какъв начин медната суровина е била носена до Варна. Защото районът не разполага със собствени залежи и се е налагал внос от стотици километри. А това са стотици и хиляди тонове медна руда. Затова и въпросът за слитъците е от особена важност за решаването на проблема.

Внимание заслужават и големите кремъчни пластини, открити в най-престижните гробове от некропола Варна I. Интересна и дълго време оставала загадка е технологията им на получаване. Защото дължината им от 30-40 см е внушаваща и трудно достъпна дори и за съвременни условия.

Модата със средиземноморските мекотели спондилус и денталиум, открити с хиляди в некропола Варна I води началото си още от края на неолита, свързана с добруджанската култура Хаманджия. Апогея си обаче достига по време на културата Варна и разпространението ѝ по поречията на реките от северното Черноморие и най-вече по поречието на Дунав, чак до Централна и Северна Европа, като се тръгне от днешните територии на България, Румъния и Украйна, минесе през Сърбия, Унгария, Австрия и Германия и се стигне до Северна Франция, Дания и Полша. Това показва по убедителен начин влиянието на цивилизация Варна върху европейската култура като цяло. И казаното става още по-категорично, имайки предвид произхода на ценните миди. Известно е, че те са били внос от Егейско море, където обаче употребата им е твърде ограничена. Още по-ограничена

е тя по Адриатика. Докато множеството находки по Долен Дунав, Североизточна България и Добруджа позволяват да се говори за ядрото на разпространение от този регион и то нагледно да се проследи по хода на Дунава. Затова и паралелите между Варненския некропол и мегалитната култура в Бретан (Франция), за автори като Джон Чапмън, не будят недоумение (известно е каменно копие от Бретан на едно от златните украшения от Варна).

В една значителна степен златните предмети и някои от медните, дългите кремъчни пластини и изделията от скъпоценните миди спондилус и денталиум играят ролята на предмети на престижа. Няма да сме изчерпали темата, ако не допълним казаното и с предметите от минерали. Такива са разнообразните гердани, огърлици, гривни и амулети, направени от мъниста, красиви разноцветни полускъпоценни камъни, от злато, малахит, и мидени черупки. По своето изящество те са ярко свидетелство за изключителните умения на своите майстори-създатели, дали основания на учени като Руслан Костов да твърдят, че освен всичко друго, цивилизация Варна е родилната люлка на ювелирното изкуство. За пример авторът сочи мънистата от карнеол – вид кварц с червен цвят, с форма на цилиндърчета с големината около сантиметър на дългата им ос. Как са пробивани миниатюрните им отвори, за да бъдат свързани в едно цяло, си е чиста загадка. Още по-голяма загадка представлява обаче шлифоването на фасетите върху изключително твърдия материал. Изумителното в случая са големината им около 1,5 мм и броят на фасетите, който по правило при всички мъниста е по 32. Защото египетски ювелири, работили 1000-1500 г. по-късно и прехвалените им елински колеги са умеели да правят мъниста с не повече от 8 фасети (22).

Относно керамиката, характерна за културата Варна, тя остава недостижима за епохата и дълго време след нея. Тя по думите на Д. Чапмън „е една от най-хубавите,

с едни от най-страхотните керамични статуетки и с едни от най-красивите бижута” (23). Не случайно нейният финес, изящество, украса и тънки стени повдигат въпроса за използването на грънчарското колело. Изследователите не са единодушни в мненията си, но ето че някои като Хенриета Тодорова са склонни да приемат това (24). Смята се, че хората до този момент не са познавали колелото и това е причина за липсата на сухоземен транспорт, което е факт. Това обаче не притеснява автори като Руслан Костов да твърдят, че то е откритие именно на културата Варна, свързвайки го с приспособление за шлифване на твърдите минерали. Затова и не бива да се изненадваме, че ползвайки въртящото се колело за шлифване, халколитният „варенец” би могъл да го ползва и в грънчарството. Косвено потвърждение намираме в обстоятелството, че той е познавал добре чеслото Пи – отношението на обиколката на окръжността към неговия диаметър, както доказаха това Христо Смоленов и Христо Михайлов.

Да се обърнем и към архитектурата. Не бива да забравяме, че наколните селища във Варненските езера са най-ранните подобни и единствено това при Созопол е също от енеолита, макар да е от самия край на епохата. Всички останали проучвани наколни селища по западното Черноморие са датирани за ранната бронзова епоха. От тогава са и наколните селища по крайбрежието на Мала Азия и Егейските острови (25). И това показва, че моделът „наколно селище” представлява пионерен принос на цивилизация Варна в световната архитектура.

Друго решение с приносен характер в сферата на строителството и архитектурата е използването на камъка като строителен материал. Наистина, археолозите добре знаят каменни постройки от неолитно време в Анатолия и Близкия изток. Тази практика остава с ограничено, местно значение и не е разпространена по други части на света, както това става със земеделието и

скотовъдството. Тя отсъства и на Балканите в периода на тяхната неолитизация и се появява за пръв път едва през късния енеолит и изключително при обекти от културата Варна. Такива са сградите с каменни цокли на Големия остров при Дуранкулак (26). А в последните години каменни стени и бастиони бяха установени и в защитната система на селището при солодобивния център Провадия (27). Споменах, че през късния енеолит населението му е носител на културата Хаманджия, от която произхожда културата Варна. Стана дума и за стопанската връзка солодобив - варненски наколни селища, а откритата в Провадия керамика тип „Варна” в по-късните културни слоеве дава нагледна представа за културната принадлежност на района след края на културата Хаманджия. Да не говорим, че отстоянието на солницата до некропола Варна I е общо 37 км. Ето защо и каменното строителство в Провадия може да се свърже с културата Варна. Любопитно е, че големите каменни блокове, използвани при него придават мегалитен характер на конструкцията и право на определението „циклопски зидове”.

Важно е да се отбележи, че освен за строителството, камъкът намира приложение и в погребалните обичаи. Отново в Дуранкулак, в слоевете, принадлежали към културата Хаманджия IV (фаза Варна) и последвалата култура Варна, бяха открити гробове, оградени от каменни плочи, поставяни изправени, на разстояние една от друга, както и гробове, покрити с каменни плочи (28). Липсват данни за други подобни погребения от това време или от по-ранни епохи. Интерес буди видимото сходство на тези каменни съоръжения с подобни, открити в някои от по-късните могилни погребения (кургани). И това повдига въпроса за произхода на тези каменни съоръжения. Чие дело са те, на носителите на ямната и древноямната култура от степите на северното Причерноморие и Предкавказието, или на хамангианците и техните потомци от културата Варна? Засега

науката не е в състояние да даде точен отговор.

Дотук разгледахме някои от постиженията в материалната сфера на цивилизация Варна с приносен за световната култура характер. Нека сега да се обърнем към духовната сфера на човека и на първо място към неговото познание. Все по-настойчиво се налага мнението, че златното варненско съкровище е първото свидетелство за появата на човешката мисъл на планетата. Особени заслуги за изясняване на повдигнатия въпрос дължим на Христо Смоленов, Христо Михайлов и Руслан Костов, достигнали да удивителни разкрития. В многобройните златни, костни и керамични артефакти от некропола първите двама установяват безспорни свидетелства за наличието на линейни, числови и ълови съотношения, стоящи в основата на геометрията. Нещо повече, те обръщат внимание, че размерите и пропорциите между повечето от тези хиляди предмети не са произволни, а се подчиняват на определени съотношения. Така например, дължината на златната плочка от гроб № 4 се нанася точно три пъти в радиуса на златната паница. А височината на голямото биче от гроб № 36 се нанася девет пъти. Това позволява на двамата автори да приемат, че енеолитните „варненци” са разполагали с еталон за дължина и да открият, че диаметърът на уникалната чиния е 52,36 см и отговаря на т.н. „египетски царски лакът”. Но освен с еталон за дължина, те установяват, че хората са разполагали и с представи за окръжността, включително са познавали и ползвали ъловия градус. Разполагали са и с единица за ъловия градус, както и за 30, 60 и 90 градуса, ползвайки за еталон златната плочка и други златни изделия, както и костените идоли. Казахме, че са познавали трансцедентното число Π , но наред с него са познавали и ползвали и числото Φ . Удивително, но те откриват прочутото „златно сечение” и т.нар. Питагорова теорема, вписани в артефактите от некропола. И това им помага да ги

използват като инструменти за навигация и астрономически наблюдения, за геодезични измервания, за движение по азимут и земемерство. Всичко това дава основание на двамата автори да виждат във Варненското съкровище закодирана първата наука в света – геометрията и да говорят за златния варненски енеолит като за „Златния век на познанието”. Тук, според тях, в средата на V хил.пр.Хр. се е състояла мисловната революция и познанието кристализира в протонаука (29).

Поел щафетата от именитите си колеги, Руслан Костов ги допълва с твърдението си, че халколитните стопани на Варненския некропол са имали и еталон за тегло. За това той съди по измереното еднакво тегло на мънистата, независимо от различния материал, от които те са били изработени и съответно тяхното различно относително тегло (30).

Невероятно, но факт, десетилетия преди откриването на Варненския халколитен некропол учителят Петър Дънов определя Варна като „първа столица на духа” и говори за сакралната връзка между района на Варна и пирамидите в Гиза. Тази връзка в наши дни бе разкрита от цитираните погоре Х.Смоленов и Х.Михайлов. Те откриха и посочиха в прочутите египетски пирамиди и сфинкса „варненските” еталони за дължина и ползваните в златните „варненски” артефакти ъгли.

Самостоятелна глава в „Халколитната цивилизация Варна” посветих на верските представи на енеолитните балканци. Те се оказват нова стъпка в развитието на стария култ към Великата богиня-майка, възникнал още през Мадленския период на късния палеолит и съпътствал епохата на матриархата чак до средата на енеолита. Развитието на металургията, а с това и на занаятите и морския транспорт водят до издигане ролята на мъжа в обществото, до налагане на семейството по двойки и появата на патриархата (31). Последница от всичко това е възникване на вярата в Равнопоставениците (Паредрите), където

наред с образа на Великата богиня-майка и редом с нея откриваме и образа на нейния първороден Син и съпруг. В представите на енеолитния човек тя се олицетворява от земята, планината, пещерата, кладенеца, докато той – от камъка, скалата, скалистия връх, а по-късно и от слънцето или светлината. Целият останал свят, всички живи същества и неживата природа, включително и целият космос е породен от техния Свещен брак.

Именно тези представи лежат в основите на мегалитната култура, чиято първа вълна начева на територията на Източните Балкани от средата на енеолита. Обикновено се коментират две известни форми, под които той се проявява: проникването на слънчевия или светлинен лъч в лоното на естествения или изкуствено направен земен отвор – пещера, кладенец, струпването на скален куп със специално приготвен отвор за проникването на слънчевия лъч в някои от ключовите годишни дни (дните на слънцестояние и равноденствие) или пак със същата цел на „скална гробница“ с отвор и капак от типа на някои от тия в Източните Родопи и Провадия. Колкото до втората форма, тя се свързва с жертвоприношението, когато струйката кръв на жертвеното животно се стича по улеите на жертвеника и прониква в недрата на майката-земя, като я опложда. За други форми на Свещения брак подсказват каменните брачни ложета, срещани при някои от мегалитните обекти и многобройните примери с побити в земята камъни, известни като менхири или кромлехи, както и издиганите в по-късните епохи обелиски.

Коментирайки вярата в Равнопоставениците при населението, носител на културата Варна, обърнах внимание, че наред с тези общи представи и прояви, тук тя търпи развитие в съответствие с подчертано морския ѝ характер. Сега ролята на женското начало започва да изпълнява морето. А мъжкото начало се представя освен с камъка или скалата насред

водната шир, но и със скалистия морски бряг, с плуващите във водата риби, лодки, кораби или хора (32). С това културата Варна инициира развитието във верските представи на човека, адаптирайки ги към собствената си среда и условия на живот. С това изследователят Георги Велев обяснява появата на уникалния комплекс Побити камъни (Дикилиташ) край Варна (33). Изпълнен с многобройни каменни колони, с изкуствени каменни струпвания и пещери в невиджани мащаби, разгърнат на цели седем групи от двете страни на някогашния Варненски залив с неговите наколни селища, комплексът и днес внушава респект и преклонение пред божественото и нетленното. Пак в това виждам причината за многобройните „скални гробници“ по морския бряг и в близост до него. Но и в появата на причудливия във фолклора ни мотив с „бял камък насред морето“.

Към Свещения брак ни насочват и най-странните и богати символични гробове с № 1, 4 и 5 и тия с маски – № 2, 3 и 15 от Варненския некропол. Те са разположени в непосредствена близост по двойки, всички в един квадрант от некропола. Първите три са едни от най-богатите символични гробове, всеки един с по 1-1,5 кг златни изделия. Но както златните артефакти, така и останалите изделия и украшения в тези гробове – медни, каменни, мидени и големите кремъчни пластини говорят за сила (оръжия и ковашки инструменти) и власт (жезли/скиптри, диадеми, гривни, обеци, масивни гerdани) и представляват типични мъжки атрибути. За същото свидетелства и сходството им с гробния инвентар от царския гроб № 43, както и обстоятелството, че са натрупани предимно от дясната страна на гроба. Обратно, трите символични гроба с маски са доминирани от женски атрибути (игли, фиби за коса, вретена, тежести за стан и пр.) и натрупани отляво дават основание да се приемат за женски гробове. Разположени редом два по два, при това – мъжки до женски, тези шест изключителни във всяко отношение гробове създават впечатлението,

че става въпрос за некропол на божествени двойки – на Великата богиня-майка и на царя – неин Син и съпруг (34). И това е единственият засега известен случай на среща със Свещения брак в условията на некропол. Друг въпрос е, че първи за света се оказват и трите погребални маски от споменатите гробове.

Дотук посочих някои примери, които подкрепят тезата, че цивилизация Варна се явява пионер в не едно начинание. Именно при нея са появяват първите мащабни стопански проекти, които мобилизират човешкия фактор и го концентрират в един значителен по територия ареал от западното черноморско крайбрежие. И не само това, но те водят до структурни промени в самото общество и то вече става диференцирано, разслоено, със сложна йерархия и централизация. То стои „високо над родовообщинното” общество, като „бележи ранния етап от зараждането на класовото общество”. И като такова води до промени в обществената надстройка – в сферата на познанието и във верските представи на енеолитния човек.

Нека не забравяме, цивилизация Варна опроверга наложилото се дълги години становище, според което медта е бил първият получаван и обработван метал и показва, че металургията на медта съпътства металургията на златото. В този смисъл наред с понятието халколит, т.е. каменно-медна епоха, има място и въведеното от Хр. Смоленов понятие „ауролитна” т.е. каменно-златна епоха. Затова не бива да се учудваме, когато именно в нея мнозина учени виждат прототипа на Златния век на Хезиод, а в златните бичета от гробове 36 и 26 – образа на библейския Златен телец.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Попов**, Светлозар. Халколитната Цивилизация Варна. Варна, 2014, 68-74.
2. **Йорданов**, Йордан и Георги Маринов. Антропологическо проучване на костния материал от раннохалколитните гробове до град Варна. – В: ИНМВ, 1978, 99-1000; **Тодорова**, Хенриета. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с.92-93,191-192.
3. **Николов**, Васил и съавт. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център център „Провадия – Солницата” при гр. Провадия. – В: Археологически открития и разкопки /АОР/ през 2007 г., 63-65.
4. **Славчев**, Владимир. Четири енеолитни обекта северно от Варна. – В: ИНМВ, Т.36-37, 2000-2001, 135-162.
5. **Иванов**, Иван. Раннохалколитни гробове до град Варна – ИНМВ, 1978, 81-93.
6. **Николов**, Васил и съавт. Археологически проучвания на Провадия – Солницата. В: АОР през 2009 г., 65-68.
7. **Лазаров**, Михаил. Древните каменни котви и загадъчното второ хилядолетие. – В: ИНМ-В, кн. 36-37 (51-52), 2000-2001, с.29; **Лазаров**, Михаил. Древното корабоплаване по Западното Черноморие, Варна, 2009, 20-28.
8. **Кларк**, Галя. Изгубеният свят на прадедите ни от Варна. 2010 г. представи златното халколитно съкровище в Европа и Америка. www.spisanie8.bg/публики/история/307-изгубеният-свят-на-прадедите-ни-от-варна.html.
9. **Попов**, Светлозар. ... с.214-219, 231-234, 245-249.
10. **Димитров**, К. Медната металургия по западния бряг на Черно море (средата на V – началото на IV хил.пр.Хр.). Автореферат на дисертация. С., 2007.
11. **Тодорова**, Хенриета. Най-ранните търговски контакти на Северозападното Причерноморие. – В: Добруджа, (10), 1993, с.18.
12. **Попов**, Светлозар. ... с. 52-56, 61-64.
13. **Тодорова**, Хенриета. ... 1993, с.15-19.

14. **Иванов**, Иван, Варна и раждането на европейската цивилизация. – В: **Иванов**, Иван и Мая Аврамова. Варненски некропол. С., 1997, с. 23; **Иванов**, Иван. Варненски археологически музей: Пътеводител: Праистория на Варненския край. Варна, 2001, с. 19.
15. **Тодорова**, Хенриета. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с. 121.
16. **Славчев**, Владимир. Варненският халколитен некропол – археологически данни и икономически контекст. – В: Варна – праисторически център на металообработката. Варна, 2010, с. 18.
17. **Манолакакис**, Лоранс. Функцията на големите пластини от Варненския некропол. – В: Археология, 2002, № 3, с. 13, 15.
18. **Иванов**, Иван. ... 1997, с. 23.
19. **Славчев**, Владимир. ... с. 26.
20. **Гимбутас**, Мария. Интервю. – Народно дело, 31 юли 1976, с. 4.
21. **Кларк**, Галя ...
22. **Костов**, Руслан. Първата бижутерия е била край Варна. – neus7=bg/Мистерии и факти/ Светослава Рудолф от 26.01.2014, TV-NEUS 7.
23. **Кларк**, Галя. ...
24. **Тодорова-Симеонова**, Хенриета и В. Начева. Псевдофирнисова керамика от енеолитното наколно селище при с. Езерово, Варненски окръг. – В: Археология, 1971, № 2, с.73; **Тодорова**, Хенриета. ... 1986, с. 121.
25. **Лазаров**, Михаил. ... 2009, с.31.
26. **Тодорова**, Хенриета. Добруджа през праисторическата епоха. – В: История на Добруджа, 1984, с. 51.
27. **Николов**, Васил и др. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център „Провадия – Солницата” при гр. Провадия. – В: АОР през 2007 г., с. 92.
28. **Тодорова**, Хенриета. ... 1986, с. 191; **Бояджиев**, Явор. Мобилност на индивидите и контакти между отделните общности през V хил.пр.Хр. (по данни от некрополите). – В: ИАИ, XXXIX, 2006, с. 18,19.
29. **Смоленов**, Христо и Христо Михайлов. Тайното знание на Черноморската Атлантида. С., 2010, с. 21,23-24, 27, 89.
30. **Кларк**, Галя. ...
31. **Тодорова**, Хенриета. Късноенеолитният некропол край град Девня, Варненско, - Н: ИНМВ, Т.VII, 1971, с.21; **Тодорова**, Хенриета. Културата Варна в Добруджа. Етнокултурно съдържание, генезис и историческо място. – В: Добруджа (2), 1985, с. 43.
32. **Попов**, Светлозар. ... с. 151-154, 165-170.
33. **Велев**, Георги. Посланието Побити камъни. Варна, 2011, 7-16, 40-43, 47-58, 63-66.
34. **Тодорова**, Хенриета. Към проблема за т.нар. „символични погребения” от енеолитния некропол Варна I. – В: Добруджа (9), 1992, с. 73, 76, 80.

За контакти:
д-р Светлозар Попов
sv_popov@abv.bg